

תולדות יהודי רוסיה

מימי קדם

עד העת החדשה המוקדמת

בעריכת אלכסנדר קוליק

תולדות יהודי רוסיה

מימי קדם עד העת החדשה המוקדמת

תולדות יהודי רוסיה

עורך ראשי

ישראל ברטל

א. מימי קדם עד העת החדשה המוקדמת

תולדות יהודי רוסיה

מימי קדם עד העת החדשה המוקדמת

עורך

אלכסנדר קוליק

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

עריכה לשונית: נועה שליטין
ריכוז המערכת: טליה יקיר
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

קרן הזיכרון לתרבות יהודית

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

מסת"ב 8-276-227-965-978

מספר קטלוגי 185-600

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל (ע"ר), תש"ע
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

7	בין היסטוריה אימפריאלית להיסטוריוגרפיות לאומיות	ישראל ברטל
17	הקדמה: תולדות יהודי רוסיה, כרך ראשון	אלכסנדר קוליק
שער ראשון: לפני היות רוסיה		
23	היהודים בדרום רוסיה מימי קדם ועד ימי הביניים: צפון אגן הים השחור ומרכזים אחרים	פרק ראשון דן ד"ר שפירא
46	יהודי מרכז אסיה והקווקז	פרק שני דן ד"ר שפירא
57	יהודים בארצות הסמוכות לרוסיה בימי קדם	פרק שלישי דן ד"ר שפירא
80	היהודים בגאורגיה	פרק רביעי קונסטנטין לרנר
97	היהודים בארמניה	פרק חמישי ארם טופצ'ן
"הממלכה היהודית" בערבה הגדולה		
104	יהודי כוריה בראי התעודות הכתובות	פרק שישי פיטר ב' גולדן
126	היהדות בממלכת הכוזרים על פי ממצאים ארכאולוגיים	פרק שביעי ולדימיר פטרוחין וולרי פלרוב
138	מורשת כוזרית במזרח אירופה	פרק שמיני דן ד"ר שפירא

שער שני: יהודי "כנען-יוון": יהודים ברוסיה הקדומה

	פרק תשיעי	
159	אלכסנדר קוליק	היהודים ברוסיה הקדומה: מקורות ושחזור היסטורי
	פרק עשירי	
178	ולדימיר י' פטרוחין	היהודים במקורות הרוסיים הקדומים: המאות ה־11–13

שער שלישי: בממלכת פולין-ליטא וברוסיה המוסקבאית

	פרק אחד עשר	
205	יהודית קליק	יהדות רוסיה העתידית: היהודים בחלקיה המזרחיים של ממלכת פולין-ליטא
	פרק שנים עשר	
222	יהודית קליק	הכנסייה הפרבוסלבית והיהודים בממלכת פולין-ליטא
	פרק שלושה עשר	
233	גולדה אחיעזר	הקראים בפולין-ליטא עד סוף המאה ה־17
	פרק ארבעה עשר	
258	יהודית קליק	הנוכחות היהודית ברוסיה במאות ה־16–18

שער רביעי: מגעים תרבותיים בין היהודים לסביבתם

	פרק חמישה עשר	
277	אנטולי אלכסייב	תרגומי המקרא ברוסיה הקדומה
	פרק שישה עשר	
284	לורנזו דיטומאסו	מקורות יהודיים עתיקים במסורת הספרותית הסלבית
	פרק שבעה עשר	
290	משה טאובה	תרגומים מעברית לסלבית ברוסיה ותנועת המתיהדים
	פרק שמונה עשר	
309	סיריל אסלנוב	התגבשותה של היידיש המזרחית
	פרק תשעה עשר	
322	אלכסנדר פרסוטרופ-מורת	הפולמוס האנטי-יהודי ברוסיה
	פרק עשרים	
349	יוחנן פטרובסקי-שטרן	מגיה ורפואה עממית
367	מפתח	
391	רשימת המשתתפים	

בין היסטוריה אימפריאלית להיסטוריוגרפיות לאומיות

ישראל ברטל

כתיבת חיבור אשר אמור להקיף יותר מאלפיים שנה של תולדות היהודים ברוסיה נראית בראשית האלף השלישי לספירת הנוצרים מפעל נועז, אם לא חסר היגיון היסטורי. 'רוסיה' לא הייתה קיימת בעת העתיקה, לא כישות פוליטית, אף לא כמרחב ששררה בו הוויה דתית-תרבותית 'רוסית'. המרחב שהתרחשו בו פרקי ההיסטוריה של היהודים היה, והוא עדיין, 'רוסי' בעקבות התפשטותה הצבאית של ממלכה סלבית מאוחרת אל שטחים נרחבים מדרומה, ממזרחו וממערבה. בשנת 2000, כמעט עשור שנים לאחר קריסתה של האימפריה הסובייטית, כתב ההיסטוריון הבריטי פטר נוויל בהקדמה לחיבור היסטורי מסכם על אודות רוסיה:

Russia has its own distinctive geographical features. One of them is the relative absence of great physical barriers [...] – a reality which opened the Russian heartland to nomadic invasion from the east.¹

אין ספק שדברים אלו על היעדרם של גבולות פיזיים ברורים נכונים לא רק לתולדות רוסיה בכלל אלא גם לעניין מקומן של תולדות היהודים בהקשריה של ההיסטוריה הרוסית. 'רוסיה' הגיעה אל היהודים, והיהודים הגיעו אל 'רוסיה' – אך במשך תקופות ארוכות שכנו מי שלימים נחשבו יהודי רוסיה מעבר לגבולותיה המדיניים של הממלכה. ההיסטוריון האחרון שביקש להקיף ביצירה היסטוריוגרפית אחת את תולדות היהודים בשטחי האימפריה הרוסית בשיא התפשטותה הטריטוריאלית ערב מלחמת העולם הראשונה היה שמעון דובנוב (אם לא להתחשב במפעלים דומים שלא נשלמו, או בחיבורים המקיפים אך כמה מן התקופות שמן העת העתיקה ועד ימינו²). כוונה זו הוא

Peter Neville, *Russia: The USSR, the CIS and the Independent States – A Complete History in One Volume*, Gloucestershire 2000, p. 1

בהם אפשר למנות חיבורים אחדים שנוצרו בזמנים שונים ובהקשרים רעיוניים נבדלים: טוביה (טעויע) הייליקמאן, געשיכטע פון דער געזעלשאפטלעכער באוועגונג פון די יידן אין פוילן און רוסלאנד, א, מוסקוה 1926 (ניסח רוסי מורחב ראה אור בלנינגרד בשנת 1930); Salo W. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, New York 1976; Louis Greenberg,

הגשים בספרו History of the Jews in Russia and Poland שראה אור בארצות הברית בשנת 1916. המתרגם מן הנוסח הרוסי (נוסח שלא ראה אור כצורתו בלשון המקור), ישראל פרידלנדר, כתב על הספר הזה שהוא ראשון מסוגו:

The present publication may thus properly claim to give the first comprehensive and systematic account of the history of Russo-Polish Jewry.³

נאמן לשיטתו ההיסטוריוגרפית, חילק דובנוב את חיבורו (שבמידה רבה נשען על חלקים מספרו הכללי בן שלושת הכרכים על תולדות היהודים) לשלוש תקופות: (א) פרק בן 26 עמודים (!) פותח בתולדות הקהילות בצפון הים השחור בתקופה ההלניסטית ומסיים ברוסיה המוסקוואית בראשית המאה השש עשרה;⁴ (ב) שבעה פרקים העוסקים בתולדות יהודי פולין-ליטא מן התקופה הצלבנית ועד לחלוקת פולין הראשונה בשנת 1772;⁵ (ג) תולדות היהודים באימפריה הרוסית בשנים 1772–1914.⁶ יתרת הכרך הראשון ושני כרכים נוספים של הספר עוסקים במה שאירע ליהודים בשטחים שהיו בשלטון רוסיה הצארית בין חלוקת פולין בשלהי המאה השמונה עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה. יותר מתשעים שנה חלפו מאז ראה חיבורו של ההיסטוריון היהודי הרוסי הגדול אור בלשון האנגלית.⁷

היסטוריה כוללת של יהודי רוסיה לא ראתה אור אחרי שלושת הכרכים של דובנוב.

בסדרה *The Jews in Russia: The Struggle for Emancipation*, New York 1976 המיומננטלית שלא הושלמה *The World History of the Jewish People* בעריכת בצלאל (ססיל) רות בהוצאת מסדה ראה אור כך אחד שבחלקן עוסק בתולדות יהודי מזרח אירופה בתקופות הקדומות (תקופת האופל, תל אביב 1966; *The Dark Ages*, New Brunswick 1966). שני כרכים נוספים, שערכו שמואל אטינגר וכותב שורות אלו ושהוקדשו לתולדות יהודי מזרח אירופה במלכות פולין-ליטא וברוסיה הצארית לא ראו אור. מאמריו של אטינגר שנכתבו במיוחד לכרך על התקופה הצארית פורסמו לאחר מותו בשנת 1989 בתוך שמואל אטינגר, מפולין לרוסיה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 257–325.

Simon M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, I, Philadelphia 1916, 3 p. 4

שם, עמ' 13–38. 4

שם, עמ' 39–306. 5

שם, עמ' 307–413. וכן שם, II (1918), עמ' 13–429; שם, III (1920), עמ' 7–169. 6

על חיבוריו של דובנוב וכן על נסיבות הופעתו של הספר באנגלית ראה אברהם גרינבאום, פרקים בהיסטוריוגרפיה של יהדות רוסיה, ירושלים תשס"ז, עמ' 36–56. על חיבור השקפותיו הפוליטיות של ההיסטוריון עם משנתו ההיסטורית ראה Jonathan Frankel, *Crisis, Revolution, and Russian Jews*, Cambridge 2009, pp. 239–275 ולאזרחות: שמעון דובנוב והשלטון העצמי היהודי, הנ"ל (עורך), קהל ישראל, השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ג, ירושלים תשס"ד, עמ' 223–232. 7

שלושת הכרכים בסדרה החדשה, שהכרך הראשון שבה, המוקדש כולו לתולדות היהודים מן העת העתיקה ועד לחלוקת פולין הראשונה בשנת 1772, רואה אור בשנת תש"ע, יביאו לפני הקוראים סיפור מסוג שונה לחלוטין ממה שיצר דובנוב. בשלושה דברים עיקריים חיבור מסכם על תולדות היהודים ברוסיה הרואה אור בראשית המאה העשרים ואחת אמור להיות שונה ואחר מעבודתו החלוצית של דובנוב. ראשית, שני פרקים חדשים נוספו להיסטוריה של יהודי רוסיה, פרקים שעניינם היהודים תחת השלטון הסובייטי (1918–1991) והתקופה בת קרוב לעשרים שנה שחלפה מאז התפוררות ברית המועצות – שתי התקופות האמורות מהייבות מחקר, תיאור וניתוח הן בהקשרים של ההיסטוריה היהודית-רוסית בכלל הן מן ההיבטים המיוחדים לתקופות אלו, השונות שוני ניכר מכל מה שהיה מוכר וידוע עד מהפכות 1917.⁸ שנית, בשנים שחלפו מאז ערך דובנוב את מחקריו ההיסטוריים (והתשתית לחלק ניכר מהיבורו הונחה למעשה כבר בראשית שנות התשעים של המאה התשע עשרה), ובמיוחד מאז נפילת ברית המועצות, השתנה לחלוטין מצב התחום – ממצאים ארכאולוגיים שנחשפו ונחקרו דווקא בתקופה הסובייטית הוסיפו על הדברים המעטים באופן יחסי שידע דובנוב על אודות הקהילות הקדומות מצפון לים השחור; ארכיונים שהיו סגורים לפני ההיסטוריונים מאז שנות העשרים של המאה הקודמת נפתחו לעיון; קובצי תעודות לא מעטים מארכיוני ברית המועצות לשעבר ראו אור; פורסמו עבודות מחקר רבות; ואולי החשוב מכול: השתנו כיווני המחקר ונשאלו שאלות חדשות שנעדרו לחלוטין מן ההיסטוריוגרפיה החלוצית של דובנוב ובני דורו.⁹ שלישית, מדעי היהדות בכלל, והמחקר ההיסטורי של יהודי מזרח אירופה בפרט, נדדו בהדרגה ממרכזיהם הישנים באירופה, וההיסטוריוגרפיה של יהדות מזרח אירופה פרחת בארצות שמעבר לים. ניצניו של המעבר מן האימפריה הרוסית לכרכים במערב אירופה ובארצות הברית נראו כבר בשלהי המאה התשע עשרה. בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה הוחש מעבר המחקר ההיסטורי מוורשה, סנט פטרבורג¹⁰ וברלין ללונדון, לניו יורק ולירושלים (והופעת ספרו של דובנוב בלשון האנגלית בפילדלפיה הייתה מקרה אופייני של מעבר

8 לחיבור מסכם על תקופה זו ראה פינקוס, יהודי רוסיה וברית המועצות: תולדות מיעוט לאומי, שדה בוקר 1986.

9 לתיאורים ולניתוחים של ההיסטוריוגרפיה היהודית-רוסית בתקופה הצארית המאוחרת ראה גרינבאום, פרקים בהיסטוריוגרפיה (לעיל הערה 7); Benjamin Nathans, 'On Russian- Jewish Historiography', Thomas Sanders (ed.), *Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State*, New York & London 1999, pp. 397–432.

10 לתיאור תולדותיו של מרכז מדעי היהדות בסנט פטרבורג משלהי התקופה הצארית ועד לשקיעתו בשנות השלושים של המאה הקודמת ראה מיכאל ביזור, 'יהודי לנינגרד: 1917–1939', ירושלים 2005, עמ' 302–319.

זה). מלחמת העולם השנייה ותוצאותיה הנחיתו מכה אנושה על המחקר בארצות מזרח אירופה. העתקת מרכזי הכובד במחקר הביאה לשינוי קיצוני בפרספקטיבות. לא רק שפת הכתיבה השתנתה, אלא השתנו התנאים הפוליטיים שבהקשריהם נערכו המחקרים והתחלפו השקפות ודעות.

יצירה היסטורית בעלת אופי סינתטי שנכתבה בלשון הרוסית במסגרות השיח הרעיוני, הפוליטי והתרבותי של האינטליגנציה היהודית-רוסית אינה דומה למה שנכתב שנים ספורות מאוחר יותר בסביבה האקדמית היהודית-אמריקנית¹¹ – דובנוב פרסם את ספרו בהקשר פוליטי מסוים, ובמוקד המחקר והתיאור ההיסטורי עמדה מערכת היחסים בין השלטון הצארי לאוכלוסייה היהודית. במרכז העשייה ההיסטורית של החוקרים בשלהי התקופה הצארית עמדו מפגשיהם עתירי המתחים של היהודים עם המדינה הריכוזית, המאבק לאמנציפציה ועליית האנטישמיות החדשה. גם מה שנחקר ופורסם בהשראתה של קבוצת ההיסטוריונים הירושלמים המכונה 'האסכולה הירושלמית' ובהשפעתה היה טבוע במידה רבה בחותם מורשתו של דובנוב.¹² עלייתה של הלאומיות היהודית החדשה הוליכה לשיטתם של ההיסטוריונים בארץ ישראל אל הכיוון הציוני. תולדות יהודי מזרח אירופה היו בלב הכתיבה ההיסטורית של כמה מאנשי החבורה הירושלמית, וחיבוריהם הצטיינו בצירוף של זיקה בלתי אמצעית לעולם התרבות היהודית או היהודית-פולנית עם דבקות ברעיונות של רדיקליזם לאומי וחברתי.¹³

פרקי הסדרה החדשה, שכרך זה הוא חלקה הראשון, נכתבו בידי חבורה נכבדה של

11 לדוגמה מובהקת לשינוי הגדול שהתרחש בהיסטוריוגרפיה על יהדות רוסיה – השחרור מכתובה ברוח המורשת הליברלית-רדיקלית-לאומית שהתגלגלה מרוסיה לארץ ישראל ולארצות המערב – ראה החיבור החשוב Benjamin Nathans, *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*, Berkeley, Los Angeles & London 2002. המחבר עמד שם בפירוט על התמורה הזאת (עמ' 1–20). ראה גם פרנקל, משבר (לעיל הערה 7), עמ' 276–310 (נוסח ראשון של מאמר זה ראה אור בשם 'Assimilation and the Jews in Nineteenth Century Europe: Towards a New Historiography', idem & Steven J. Zipperstein [eds.], *Assimilation and Community*, Cambridge 1992, pp. 1–37. עוד ראה Steven J. Zipperstein, *Imagining Russian Jewry, Memory, History, Identity*, Seattle & London 1999, pp. 3–14; Israel Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772–1881*, Philadelphia 2005, pp. 1–13.

12 ביטוי מובהק לכך מופיע במאמר ההערכה של בן ציון דינור על שמעון דובנוב, שנכתב לרגל יובל ה־75 של ההיסטוריון (1935). ראה בן ציון דינור, 'שמעון דובנוב/הנ"ל, דורות ורשומות: מחקרים ועיונים בהיסטוריוגרפיה הישראלית, ירושלים תשל"ח, עמ' 231–261.

13 על דרכם של אנשי האסכולה וממשיכיה בחקר יהדות מזרח אירופה ראה דינור, דורות ורשומות (שם), עמ' 193–228; שמואל אטינגר, 'בן ציון דינור: האיש ופועלו ההיסטורי', הנ"ל, היסטוריה והיסטוריונים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 117–128; ישראל ברטל ויונתן פרנקל, 'היסטוריה ושליחות: שמואל אטינגר, חוקר יהדות מזרח אירופה', אטינגר, מפולין לרוסיה (לעיל הערה 2), עמ' יא–כג.

חוקרים מן הפדרציה הרוסית, ממערב אירופה, מארצות הברית ומישראל. זהו מפעל משותף שמשותתפיו מייצגים מסורות מחקר אחדות וכותבים מנקודות מבט שונות ונבדלות זו מזו. מיוחדת למפעל היא השתתפותם של מחברים מתחומי ברית המועצות לשעבר. אלו מביאים מפרות המחקר על תולדות היהודים במזרח אירופה, מפעל שקם לתחייה לאחר שנות אלם ארוכות תחת המשטר הסובייטי. ההיסטוריוגרפיה היהודית שפרחה ברוסיה בשלהי התקופה הצארית ובשנים הראשונות שלאחר מהפכות שנת 1917 גלתה, כאמור לעיל, ממרכזי המחקר בערי האימפריה הרוסית למרכזים החדשים במערב ובארץ ישראל.¹⁴ היא החליפה שפה, נותקה בעל כורחה מן הארכיונים ומהספריות ונדונה לשימוש קטוע ואקראי בתעודות ההיסטוריות שכבר פורסמו לפני שנות האלם הסובייטי (או ראו אור במסגרת מה שהותר ונסבל בברית המועצות). בתחומי ברית המועצות עדיין נמשכה לאורך שנות העשרים פעילותם של מוסדות מחקר יהודיים לא סובייטיים ('בורגניים'), המשיכו להופיע כתבי עת היסטוריים ואף ראו אור כמה עבודות חשובות של היסטוריונים ותיקים. בצדם של אלו פרה מחקר היסטורי בהכרת השלטון החדש ובתמיכתו – מחקר שהותאם לתכתיבים האידאולוגיים המשתנים ולנסיבות הפוליטיות המתחלפות.¹⁵ מראשית שנות השלושים לא התאפשרה עוד פעילות מחקר היסטורי ברוח 'בורגנית', וגם המחקר ה'רשמי' נכפף לתכתיבים קשים ביותר, וחל פחות ניכר במקורותיו ובאיכותו. בשנים 1931–1948 התמעטו מאוד הפרסומים שעסקו בהיסטוריה יהודית במזרח אירופה. למשל, בתקופה זו הופיעו בלשון הרוסית תשעה (!) חיבורים בלבד שיש להם זיקה להיסטוריה יהודית בכלל, ורובם בנושאים שוליים.¹⁶ חיסול התרבות היהודית בשנות שלטונו האחרונות של סטלין שם קץ לשרידי הפעילות המחקרית ההיסטורית ה'רשמית'. בעידן הדה־סטליניזציה ראו אור כמה עבודות היסטוריות בנושאים יהודיים בכתב העת הרשמי 'סאועטיש היימלאנד', ובשנות השמונים אף נעשו ניסיונות לכונן מחדש פעילות לגלית בתחום המחקר ההיסטורי. עם נפילת המשטר הסובייטי בסוף המאה הקודמת התגברה הפעילות המחקרית בתחום ההיסטוריה היהודית, החלו להופיע כתבי עת חדשים במדעי היהדות ונכתבו עבודות

14 שמעון דובנוב יצא לברלין בירת גרמניה ואחר כך השתקע בריגה שבלטביה; שאול גינצבורג עקר לארצות הברית; בן ציון דינור (דינבורג) עלה לארץ ישראל.

15 על ההיסטוריוגרפיה היהודית בתקופה הסובייטית ראה גרינבאום, פרקים בהיסטוריוגרפיה (לעיל הערה 7), עמ' 66–77; *idem, Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in Soviet Russia, 1918–1953*, Jerusalem 1978; הג"ל, 'המחקר היהודי בברית המועצות', בחינות, 6 (1975), עמ' 52–65. לרשימת המחקרים ההיסטוריים שראו אור כספרים בברית המועצות בארבעת העשורים הראשונים של השלטון הסובייטי ברוסיה ראה חנא שמרוק (עורך), פרסומים יהודיים בברית המועצות, ירושלים תשכ"א, עמ' 84–97, 408; מרדכי אלטשולר (עורך), פרסומים רוסיים בברית המועצות על יהודים ויהדות, ירושלים תש"ל, עמ' 83–96.

16 אלטשולר, פרסומים רוסיים (שם), עמ' סא–סו.

מדעיות על תולדות היהודים ברוסיה בלשון הרוסית, חודשו הקשרים עם קהיליית ההיסטוריונים בארצות המערב ובישראל, נוצרו מערכות אקדמיות של שיתוף פעולה ונולדו מזימים פרסומיים.¹⁷ רבים מן הפרסומים על תולדות היהודים ברוסיה שראו אור בתקופה הבתר-סובייטית נשענים על שפע עצום של מסמכים שהשימוש בהם התאפשר עם פתיחת הארכיונים להיסטוריונים. בעקבות התמורות הפוליטיות הרדיקליות בארצות מזרח אירופה סולקו תכתיבים אידאולוגיים והוסרו חסמים פוליטיים שהגבילו את המחקר בתקופה הסובייטית. נושאים שכמעט שלא עסקו בהם בשיטה מדעית מאז שנות השלושים של המאה הקודמת (ובכללם גם מדיניות השלטון הסובייטי כלפי היהודים) זוכים היום למחקר ביקורתי.¹⁸ כמה מן הפרקים בסדרה החדשה נכתבו בלשון הרוסית בידי היסטוריונים החיים ברוסיה ובמדינות אחרות שהיו בעבר רפובליקות של ברית המועצות; פרקים אחדים חוברו בידי חוקרים ישראלים שעלו מברית המועצות לשעבר וממזגים הכשרה היסטורית באוניברסיטות מחוץ לרוסיה עם התמחות בחומר שבארכיוני מזרח אירופה.

מה, אם בכלל, מחבר בין המאמינים בתורת משה אשר חיו במושבות היווניות שעל שפתו הצפונית של הים השחור בתקופה ההלניסטית ובין קהילות היהודים בדוכסות הגדולה של ליטא במאה השש עשרה? ומה בין היישובים היהודיים שהיו במחוזות הדרום ובפלכי הצפון תחת שלטון הטטרים והפולנים ובין הישות האתנית-תרבותית שהתגבשה תחת שלטון הצארים הרוסים וכתה לכינוי 'יהדות רוסיה'? 'רוסיה', כישות מדינית מובחנת בגבולות, הנשלטת על ידי מנהל אימפריאלי אחד ולו שפת מדינה רשמית, תרבות ממלכתית משותפת ותודעת זהות רשמית, מאוחרת בזמן ורחוקה במקום הן מאלו הן מאלו. הניסיון לחבר את תולדותיהן של קהילות יהודים שהתקיימו באזורים אשר

17 דוגמה מובהקת לשיתוף הפעולה הבין-לאומי בתחום הפרסומים בהיסטוריה של יהודי מזרח אירופה היא כתב העת למדעי היהדות בלשון הרוסית *Vestnik evreiskogo universiteta*, שהחל להופיע במוסקבה בשנת 1992, ומאז שנת 1998 ועד עתה הוא יוצא לאור בשיתוף המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים. בכתב עת זה מתפרסמים בין היתר מחקרים היסטוריים, ראוות אור תעודות ארכיוניות ומופיעים תרגומים לרוסית של מיטב המחקרים המדעיים בלשון העברית.

18 לעניין זה יפים דבריו של פרופ' מרדכי אלטשולר, חוקר בכיר של יהדות רוסיה בתקופה הסובייטית, על נושא אחד שהקדיש לו ספר מיוחד – מקומה של הדת בחיי היהודים בברית המועצות: 'רובו של המחקר, שהקדשתי לו מעל לעשר שנים, מושתת על חומר מארכיונים סובייטיים, שהגישא אליהם התאפשרה רק לאחר התמוטטות המשטר. בניתוח של אלפי תעודות, הן של המוסדות הסובייטיים המרכזיים, והן של הביורוקרטיה המקומית, נחשפה תמונה רבת פנים וסתירות של הפעילות הדתית היהודית, שלא זכתה למחקר ולפרסום עד עתה' (מרדכי אלטשולר, יהדות במכבש הסובייטי: בין דת לזהות יהודית בברית המועצות, 1941–1964, ירושלים תשס"ח, עמ' 13).

נעשו חלק מן האימפריה הרוסית רק במאה השמונה עשרה, ואשר כמה מהן עברו מן העולם שנים רבות לפני שדרכה באותם חבלי ארץ רגלו של חייל רוסי, הוא פרק מיוחד, אך לא יוצא דופן, בהיסטוריוגרפיה היהודית. קיימים מקרים אחרים שבהם מעבר של חבל ארץ משלטון אחד לשלטון אחר הוליד כתיבה מחדש של תולדות היהודים בהתאם לתמורות הגאופוליטיות. מאז החלו להיכתב בעת החדשה היסטוריות 'לאומיות', שהסיפר שלהן נשזר סביב ציר גאופוליטי, חברו גם היסטוריונים יהודים לאחת ההיסטוריות הללו והחלו להוציא מתחת ידיהם גרסאות יהודיות מקבילות – צרפתיות, אנגליות, גרמניות, פולניות ועוד. היסטוריות יהודיות אלו – היסטוריות 'עם מקף': תולדות היהודים ב..., או תולדות יהודי... – התמודדו עם שאלות קשות של זהות, ייחוד, מעמד חוקי ובעיקר לגיטימציה. היהודים נושאי המחקר ההיסטורי היו אמורים להיות חלק מן 'האומה', על פי אחת מהגדרותיה במאה התשע עשרה, אך בה בעת נתפסו כמיוחדים וכבעלי זיקה לקהילות של בני דתם שמעבר לגבול.

ההיסטוריונים היהודים שביקשו ליצור סיפור משותף למדינה ולקבוצה האתנית המיוחדת שלהם טענו לקדמותן של קהילות ישראל בארצות מושבן והבליטו גילויים של נאמנות, תרומה לטובת הכלל וזיקה לתרבות השלטת (במקרים רבים הייתה זו התרבות האימפריאלית). בשל המורכבות האתנית של הסביבות שבהן נמצאו קהילות היהודים, לעתים קרובות היו שאלות הנאמנות, התרומה והזיקה התרבותית טעונות משמעויות פוליטיות רגישות ביותר. זיקה למדינה מסוימת והזדהות עם עברה היו עשויות לגרור (כפי שאכן אירע לא פעם במאות התשע עשרה והעשרים) את האשמתם של היהודים בהיותם סוכנים של האימפריה (הרוסית, האוסטרו-הונגרית או הגרמנית). משהתפוררו האימפריות הרב לאומיות בשלהי מלחמת העולם הראשונה, ועל חורבותיהן קמו המדינות הלאומיות החדשות, נדחקו המגמות הרב תרבותיות רבות הפנים מפני אחת הגרסאות הלאומיות, ובכללן גרסתה של הלאומיות היהודית (שאף היא לא הייתה יחידה או אחידה) – או שהוחלפו בגרסה אימפריאלית מסוג חדש: ההיסטוריוגרפיה היהודית בגלגולה הסובייטי. לעתים הגרסאות ההיסטוריות השונות של תולדות היהודים במחוזות מסוימים חפפו אחת את האחרת, משום שבמהלך הדורות הקהילות היהודיות במרכז אירופה ובמזרחה הועברו משלטון מלכות אחת לשלטונה של מלכות אחרת. יתרה מזאת, היסטוריונים יהודים אשר כתבו את תולדות היהודים במזרח אירופה בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה היו יכולים להשתייך לתחום התרבות האימפריאלית הרוסית; להיות בני בית בתרבות הפולנית; ליטול חלק פעיל במרחב היצירה התרבותית בלשון הגרמנית ובה בעת לפרסם בכתבי עת עבריים ובעיתונות בלשון יידיש.

אחרי מלחמת העולם הראשונה נוספו חלופות לאקולטורציה, והן הולידו גם היסטוריוגרפיות יהודיות בהקשרן של אומות שזכו לעצמאות מדינית, או לפחות להכרה פוליטית בתרבותן הלאומית. חוקרי תולדות היהודים במזרח אירופה היו, רובם ככולם,

תולדות יהודי רוסיה הוא מפעל מדעי ראשון מסוגו הרוואה אור בלשון העברית, ויחיד במינו מבחינת היקפו, תכניו ורמתו המקצועית. בפני הקורא הישראלי נפרס סיפורה של קהילה יהודית רבת-פנים – סיפור שראשיתו בעת העתיקה באזורים שמצפון לים השחור, והוא נמשך והולך עד לתקופה שלאחר קריסתה של ברית המועצות בשלהי המאה העשרים. פרקי הסדרה נכתבו בידי חוקרים מישראל, מאירופה המזרחית והמערבית ומאמריקה, והם מייצגים קשת רחבה של אסכולות היסטוריוגרפיות, גישות וסגנונות מדעיים.

המאמרים הרוואים אור בכרך הראשון של הסדרה עוסקים בתולדות היהודים בשטחיה העתידיים של רוסיה, מימי קדם ועד להיווצרותה של המדינה הרוסית; בנוכחות היהודית ברוסיה הקדומה; ביחסי היהודים עם רוסיה המוסקבאית ועם הקיסרות המוקדמת, ובמגעים התרבותיים בין היהודים לסלבים המזרחיים בימי הביניים.

האיור שעל העטיפה מתוך: Radziwil Chronicle,
The Library of the Academy of Sciences in St. Petersburg

עיצוב העטיפה: סטודיו מירה קיזר / שולמית מאיר

0 01850000600 2
דאנאקוד 185-600
מחיר מומלץ 92.80 ש"ח